

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2021 (Ekim/October)

Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsir Anlayışında İşari Mananın Yeri:

Fetih Suresi Tefsiri Örneği

Place of Allusive (Ishari) Meaning in the Tafsir Understanding of Omer Nasuhi Bilmen: the Example of the Exegesis on the Chapter of al-Fath

Şükrü MADEN

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Associate professor, Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Karabuk, Turkey
sukrumaden@karabuk.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-7165-6299>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 16/07/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/09/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2021

Atıf / Citation: Maden, Şükrü. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsir Anlayışında İşari Mananın Yeri: Fetih Suresi Tefsiri Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 541-570.

<https://doi.org/10.31121/tader.972237>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Bürokrasideki görevleri ve telif ettiği eserleriyle Cumhuriyet döneminde toplumun dinî eğitim ve öğretiminde etkili olmuş bir âlim olan Ömer Nasuhi Bilmen, hem tefsir usulü ve tarihi hem de bizzat Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili hacimli çalışmalar kaleme almıştır. Bu makale, Bilmen'in tefsirciliğine dair araştırmalarda yeteri kadar incelenmediğini düşündüğümüz müstakil Fetih sûresi tefsirini ve özellikle de bu eserdeki işârî/tasavvufî yorumları ele almaktadır. Bilmen, sekiz ciltlik tam tefsirini yazarken okuyucu olarak genel halk kitlesini hedeflemiş ve her bir sûreyi özlü bilgilerle tefsir etmiştir. Onun İstanbul'un 500. fetih yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı müstakil Fetih sûresi tefsiri ise gerek muhtevası ve gerekse değerlendirmeleri itibarıyla daha ilmi ve daha mufassal bir çalışmadır. Bilmen bu eserinde Fetih sûresinin her bir âyetini sarîh anlamları bakımından tefsir ettikten sonra ayrıca "Mânâ-i Tasavvufî: İşârât-ı Kur'âniye" başlığı altında işârî açıdan da yorumlamıştır. Bilmen, tefsirinin bu kısımlarında itibâr yöntemini kullanarak âyetlerin zâhir anlamları ile tasavvufî manaları arasında münasebetler kurmuştur. Örneğin fiziki düşmanla cihad - nefisle mücadele, bir beldenin fethi - kalbin açılması, fiziki düşmanla savaşın sonunda elde edilen ganimet - nefisle mücadele sonunda tasavvufî makam kat etme gibi benzetmeler yaparak işârî çıkarımlar yapmıştır. Bununla birlikte Bilmen'in âyetlerin sarîh anlamları ile tasavvufî manaları arasında bir derece farkı gözetmediği, ikinci tür yorumlar için tefsir yerine "te'vil", "mana" ya da "işâret" tabirlerini kullanma eğiliminde olduğu görülmektedir. Zira Bilmen, Kur'ân'ın tasavvufî yorumlarını hakikî bir tefsir olarak görmekten ziyade, bu tür manaları âyetlerin ihtiva ettiği işâret ve letâif cümlesinden addetmektedir.

Anahtar kelimeler: İşari Tefsir, Tasavvuf, Fetih Suresi, Ömer Nasuhi Bilmen, Cihad, Nefis.

Abstract

With his bureaucratic duties and the edited books, Omer Nasuhi Bilmen, an influential scholar in religious education during the Republican period, wrote voluminous works both on the methodology and history of exegesis (*tafsir*) and the Qur'anic exegesis. This article deals with his separate exegetical work on the Chapter of *al-Fath*, which is less studied, and the allusive/sufistic interpretations of that work in particular. Having targeted the larger society in general as the audience in his eight-volume exegesis on the entire Qur'an, Bilmen interprets each chapter concisely. His exegesis on the Chapter of *al-Fath*, which he wrote on the 500th anniversary of the conquest of Istanbul, may be considered more scholarly and detailed work both with regard to the content and the evaluations. In the mentioned work, he first provides an explicit interpretation of each verse of the Chapter of *al-Fath*, then he presents his allusive comments under the title of '*Ma'nâ Tasavvufî: İşârat al-Qur'âniyya*' (Sufistic Meaning: Qur'anic Allusions). In these sections, by using the method of *i'tibâr* (consideration), Bilmen makes analogies between the explicit meaning of the verses and their sufistic meaning. For example, he draws allusive inferences on such concepts as jihâd against the enemy and struggle with the self (*nafsi*), the conquest of land and the opening of the heart, the booty obtained at the end of the war with the enemy and the sufi rank gained at the end of the struggle with the self. However, it can also be seen that Bilmen takes the grade difference between the explicit meanings of the verses and their sufistic meanings into account, and he has a tendency of using the terms of *ta'vil* (explanation), *ma'nâ* (meaning) or *ishâra* (allusion) instead of *tafsir* (interpretation). That is because Bilmen does not regard sufistic interpretations of the Qur'an as an actual exegesis and deems such meanings among allusions and subtleties which the verses contain.

Keywords: Allusive *Tafsir*, Sufism, the Chapter of *al-Fath*, Omer Nasuhi Bilmen, Jihâd, Self (*Nafsi*).

Giriş

Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1971)¹ Osmanlı son dönem ve Cumhuriyet döneminin mümtaz âlimlerinden biridir. Gerek İstanbul müftüsü, Diyanet İşleri Başkanı, öğretmen, öğretim görevlisi

¹ Ömer Nasuhi Bilmen 1883 yılında Erzurum'da doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde almış, 1908 yılında İstanbul'a gelerek ilim tahsiline burada devam etmiştir. Fatih dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'den 1912 yılında icazet almıştır. Aynı yıl ruûs imtihanını kazanarak Fatih dersiami olmuştur. Bu sırada Medresetü'l-Kudât'a da devam ederek orayı da 1913'te birincilikle bitirmiştir. Bilmen, Osmanlı son dönem medreselerinde ve çeşitli kurumlarında müderrislik başta olmak üzere çeşitli kademelerde görevler yapmış, Cumhuriyet döneminde de Darüşşafaka Lisesi, İstanbul İmam Hatip Okulu ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde dersler vermiştir. 1943'te İstanbul müftülü-

olarak yaptığı vazifeleri ve gerekse fıkıh, tefsir, hadis, kelâm, felsefe, ahlâk ve edebiyat alanlarındaki eserleri ile özellikle Cumhuriyet döneminde toplumun uzun yıllar ihmal edilen dinî eğitim ve öğretimiyle ilgili ihtiyacının giderilmesinde önemli bir boşluğu doldurmuştur.² Hukukçuluğu ile meşhur olan Bilmen, tefsir ilminin hem tarihi hem nazariyatı hem de pratiğine yönelik çalışmalarıyla aynı zamanda Cumhuriyet döneminin önemli bir müfessiridir. Bilmen'in tefsirciliğini inceleyen tez,³ makale ve bildiri⁴ formunda akademik çalışmalar bulunmakla beraber, bu araştırmalarda Bilmen'in 8 ciltlik tam tefsirine⁵ odaklanılmış, onun müstakil Fetih sûresi tefsiri⁶ ve bu eserdeki işârî yorumları konu edinilmemiştir.⁷ Berberoğlu'nun Bilmen'in tasavvufî görüşlerini incelemeyi amaçlayan tez çalışması da bu Fetih sûresi tefsirini kapsamına dahil etmemiş, diğer eserlerinde yer

güne getirilmiştir. 30 Haziran 1960 tarihinde de Diyanet İşleri Başkanı olmuş, ancak bir yılını doldurmadan 6 Nisan 1961'de emekliye ayrılmıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Bilmen, 12 Ekim 1971'de İstanbul'da vefat etmiştir. Bilmen geriye İslâm hukuku, fıkıh, meâl, tefsir, tefsir tarihi, hadis, kelâm, ahlâk, roman ve şiir gibi çeşitli alanlarda çok sayıda eser bırakmıştır. *Beyânülbak*, *Sırât-ı Müstakîm/Sebülürreşâd*, *İ'tisâm*, *Selâmet* ve *Hayrül-Kelâm* gibi dergi ve mecmualarda makaleler, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nde çeşitli maddeler, gazetelerde yazılar kaleme almıştır. (Bilmen ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı Eserleri Anılar* (İstanbul: Bilmen Basımevi, 1975), 13-59; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bilmen-omer-nasuhi> (07.07.2021); Bektaş Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsiri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 30-69; Ayhan Işık, "İstanbul'un İkinci Müftüsü Ömer Nasûhî Bilmen (1883-1971)", *Ağa Kapısından Şeybülislâmîliğe: İstanbul Müftülüğü*, ed. Ayhan Işık - Kâmil Büyüker (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 173-183; https://katalog.idp.org.tr/arama?author_name=%22%C3%B6mer+nasuhi%22&order_by=match (27.06.2021).)

² Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", <https://islamansiklopedisi.org.tr/bilmen-omer-nasuhi> (07.07.2021).

³ Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsiri*; Cemal Arbaç, *Ömer Nasuhi Bilmen Tefsiri'nde Yahudi ve Hıristiyanlara Bakış* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Hasan Ramî Kara, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Ahkâm Ayetleriyle İlgili Görüşleri* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Ahmet Yazıcı, *Klasik-Modern Yorum Açısından Bilmen ve Ateş Tefsirlerinin Mukayesesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Yâkût Hâşimî, *el-Müfessirü't-Türkî 'Ömer Naşûhî Bilmen ve Menbecubû fî Tefsirihî Tefsirü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Me'ânihî'l-Âliye bi'l-Luğati't-Türkiyye* (Katar: Câmîatiü Katar Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴ Şükrü Arslan, "Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002), 7-17; Ali Eroğlu, "Ömer Nasuhi Bilmen'e Göre İdeal Bir Tefsir Nasıl Olmalıdır?", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/153-157; Ömer Dumlu, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsiri Halk İçin mi Yazıldı?", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/159-168; Orhan Atalay, "Ömer Nasûhî Bilmen'in Tefsiri'nde İçtimâi Boyut", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/169-180; Muammer Cengil, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsirinde Psikolojik Çözümlemeler, Yusuf Suresi Örneği", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/181-195; Serkan Yaşar, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsirindeki Tarih ve Siyer Bilgilerinin Değerlendirilmesi", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/295-301; Ömer Dumlu, "Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eseri Üzerine", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 137-154; Melikşah Sezen, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri", *Aylık Dergisi* 16/184 (2020), 20-22.

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1964-1966).

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri İtilâ-i İslâm ve İstanbul'un Tarihiçesi ve Fetih* (İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1953).

⁷ Sadece Günay ve Hâşimî bu eseri kısaca tanıtırken Bilmen'in "mana-i tasavvufî" başlığı ile Kur'ân'a aykırı olmayan kısa açıklamalar yaptığını belirtmişlerdir. (Bk. Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsiri*, 41; Hâşimî, *el-Müfessirü't-Türkî 'Ömer Naşûhî Bilmen ve Menbecubû*, 37-38.)

alan tasavvufla ilişkilendirilebilecek ifadelerini incelemiştir.⁸ Bilmen söz konusu Fetih sûresi tefsirinde her bir âyeti önce zâhir anlamı itibariyle tefsir ettikten sonra “Mânâ-i Tasavvufî: İşârât-ı Kur’âniyye”⁹ başlığı altında birer ikişer paragraflar halinde bir de işârî açıdan yorumlamıştır. Bu ise eserde işârî yorumların hatırı sayılır bir yekûna ulaşmasını sağlamıştır. Bu yönüyle Bilmen’in daha önceden konu edinilmeyen bu yönüne dair bir inceleme, onun tefsir anlayışına dair tespitlerin derinleştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Çalışmada öncelikle Bilmen’in Fetih sûresi tefsiri hakkında bilgi verilecektir. Bilmen’in bu tefsiri ilk defa akademik bir çalışmaya konu edildiği için eserin öne çıkan hususiyetleri üzerinde biraz daha detaylı durulacak, örneklemeler yapılacaktır. Ardından hem bu eseri hem de tefsir usulüne dair değerlendirmeler içeren *Büyük Tefsir Tarihi*¹⁰ adlı çalışması bağlamında Bilmen’in işârî tefsir konusundaki yaklaşımına dair tespitler paylaşılacaktır. Daha sonra Bilmen’in müstakil Fetih sûresi tefsirindeki işârî yorumlarını nasıl bir yöntem ile ortaya koyduğu analiz edilecektir. Çalışmanın geri kalan kısmında da müfessirin Fetih sûresinin toplam 29 âyetinden hangi tasavvufî manaları tespit ettiği muhteva birlikleri açısından özet olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Ömer Nasuhi Bilmen’in Fetih Sûresi Tefsiri

Ömer Nasuhi Bilmen’in tefsir alanında dört eseri bulunmaktadır. Bunlar vaazlarının derlenmesinden oluşan *Nesâyih-i Kur’âniyye*’si,¹¹ tefsir usulü ve tarihine dair 2 ciltlik çalışması *Büyük Tefsir Tarihi: Usul-i Tefsir ve Tabakatü’l-Müfessirin*’i,¹² Kur’ân’ın tam tefsirini içeren 8 ciltlik *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* adlı eseri¹³ ve bu çalışmada konu edinilen müstakil Fetih sûresi tefsiridir.

Bilmen’in Fetih sûresi tefsiri, İstanbul Müftüsü iken 1953 yılında kaleme aldığı *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri İ’tilâ-i İslâm ve İstanbul’un Tarihçesi ve Fethi* adlı eserin ilk kısmını oluşturmaktadır.¹⁴ İstanbul’un 500. Fetih yıldönümü münasebetiyle kaleme alınan bu eser üç kısımdan ibarettir: Birinci kısımda Fetih sûresinin mufassal bir Türkçe tefsiri yer almaktadır.¹⁵ İkinci kısımda bir mukaddime ve yedi mebhas halinde İslâmiyet, Yahudilik, Hristiyanlık, Brahmanizm, Budizm, Kon-

⁸ Şerife Berberoğlu, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tasavvufî Görüşleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011). Bununla birlikte Berberoroğlu’nun çalışmasının Bilmen’in diğer eserlerindeki azımsanmayacak miktara ulaşan tasavvufî içeriğin varlığını ortaya koyduğunu belirtmek gerekir.

⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 27-28.

¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü’l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008).

¹¹ İstanbul, 1928.

¹² Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1955-1960.

¹³ İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1964-1966.

¹⁴ İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1953.

¹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri İ’tilâ-i İslâm ve İstanbul’un Tarihçesi ve Fethi* (İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1953), 3-163.

füçyanizm ve Zerdüştlük hakkında bilgi verilip İslâmiyet'in diğer dinlere karşı üstünlüğü üzerinde durulmuştur.¹⁶ Üçüncü kısımda ise İstanbul muhasaralarına, fethine ve Sultan Fatih'in terceme-i hâli hakkında malumat verilmiş, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İstanbul'un fethi konusundaki müjdesine Türk milletinin nâiliyetinin büyük bir şükran vesilesi olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁷

Ömer Nasuhi Bilmen söz konusu Fetih sûresi tefsirini, Kur'ân'ın tamamını kapsayan büyük tefsirinden yaklaşık 10-11 yıl daha önce kaleme almıştır. Bilmen'in iki tefsiri kıyas edildiğinde bu Fetih sûresi tefsirinin -her ne kadar tek bir sure üzerine yazılmış olsa da- diğer tam tefsirine göre pek çok açıdan daha vasıflı olduğu dikkat çeker. Zira onun tam tefsirinde sûreler daha öz açıklamalarla tefsir edilirken¹⁸ müstakil Fetih sûresi tefsiri genel okur kitlesi yanında ilim ehline de hitap etmekte, aşağıda bahsedilecek olan hususiyetleri ile müfessirin tefsir alanındaki yüksek ilmi gücünü daha açık bir şekilde yansıtmaktadır.¹⁹ Kanaatimizce iki tefsir arasındaki bariz seviye farkı hem müfessirin bilinçli tercihi hem de şartlardan kaynaklanıyor olmalıdır: Müstakil Fetih sûresi tefsirinde Bilmen'in tefsir alanındaki bütün maharetini sergilemeye çalıştığı açık bir şekilde görülmektedir. Bilmen Kur'ân'ın tamamını kapsayan tam tefsirini ise halk için²⁰ daha özlü bir üslup ve muhteva ile kaleme almıştır. Diğer taraftan Bilmen tam tefsirini yazdığı anda 80'li yaşlarındadır ve Kur'ân'ın tamamına yönelik daha yorucu²¹ bir tefsir faaliyeti yürütmüştür. Eğer bu tam tefsirini de müstakil Fetih sûresi tefsirindeki üslup ve yöntem üzerine kaleme alsaydı muhtemelen şu an elimizde 30 cilde bâliğ bir tefsir olacaktı.

Aşağıda müfessirin müstakil Fetih sûresi tefsirinin öne çıkan özellikleri özetlenmeye çalışılacaktır:²²

1. Tefsir bir mukaddime ile başlamaktadır. Burada Kur'ân-ı Kerîm'in ulvî mahiyeti, sûrenin isimlendirilmesi, sebep-i nüzûlü ve Hudeybiye seferi hakkında özlü bilgiler verilmiştir.²³
2. Âyetlerin tefsirine geçilmeden önce her bir âyetin Türkçe meâli zikredilmiştir. Âyetler bazen birkaçı beraber bazen de teker teker tercüme ve tefsir edilmiştir.

¹⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 165-273.

¹⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 277-337.

¹⁸ Örneğin Bilmen'in bu müstakil Fetih sûresi tefsiri onun Kur'ân'ın tamamını kapsayan tefsirinin Fetih sûresiyle ilgili kısmından 4 kat daha geniştir.

¹⁹ Ayrıca bk. Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsîri*, 42.

²⁰ Bu husustaki bir değerlendirme için bk. Dumlu, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsiri Halk İçin mi Yazıldı?", 1/161-167.

²¹ Nitekim Ömer Nasuhi Bilmen'in oğlu Ahmet Selim Bilmen, babasının bu tefsiri kaleme aldığı beş yıl boyunca 6 saatten fazla uyumadığını ifade etmiştir. Bk. Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı Eserleri Anılar*, 55.

²² Günay da Bilmen'in tefsiri üzerine yaptığı yüksek lisans tezinde müfessirin eserlerinden bahsederken bu müstakil Fetih sûresi tefsiri hakkında birtakım tanıtıcı bilgiler vermiş, tefsirden bazı pasajları ıktibas etmiştir. Krş. Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsîri*, 40-42.

²³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 3-8.

3. Tefsirde sûrenin âyetleri arasındaki tenasüb özellikle belirtilmiştir. Müfessir bir âyetin tefsirini tamamlayıp diğerine geçerken iki âyet arasındaki bağı dikkatle kurmuştur. Bu husus hemen her âyetin tefsirinde görülmektedir. Örneğin Bilmen'e göre sûrenin bedevîlerin; Hz. Peygamber ve mü'minlerin umre için çıktıkları yolculuktan geri dönemeyeceklerini zannettiklerini anlatan 12. âyeti, 11. âyette bahsedildiği üzere Hudeybiye seferine malları ve aileleri ile ilgilenmek zorunda oldukları için katılmadıklarını beyan eden bedevîlerin bu geri kalışlarının gerçek sebebini anlatmaktadır. Yani bedevîlerin yaptıkları her şeyden haberdar olan Yüce Allah onların içlerinde sakladıkları asıl gayelerini bu âyet ile izah etmiştir. Bedevîler, aslında mü'minlerin düşmanlarına mağlup olacaklarını zannederek, kendileri de böyle bir tehlikeye düşmemek için onlara katılmamışlardır. Bedevîlerin öne sürdükleri gerekçe ise asılsız bir bahaneden ibarettir.²⁴
4. Âyetlerde geçen bazı kelimelerin lügat ve varsa ıstılah anlamları hakkında bilgi verilmiştir.²⁵ Örneğin Bilmen, sûrenin ilk âyetinin tefsirinde "Feth" kelimesinin lügatte açmak, ıstılahta ise bir beldeyi harple veya harpsiz olarak ele geçirmek olduğunu ifade etmiştir. Bilmen yine fetih kelimesinin kapıyı açmak, düğümü çözmek, gamı gidermek, müşkül bir meseleyi halletmek örneklerinde olduğu gibi maddî veya manevî şeyler için de kullanıldığını belirtmiştir.²⁶
5. Bilmen görüşlerini başka âyet-i celîleler,²⁷ hadisler,²⁸ sahâbe ve tâbiîn kavilleriyle²⁹ desteklemiştir. Örneğin Bilmen sûrenin son âyetindeki "أَشِدَّاءَ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءَ بَيْنَهُمْ" ifadesinin tefsirinde ashâb-ı kiramın kafirlere karşı sert, kendi aralarında dindaşlarına karşı pek merhametli olduklarını ifade ettikten sonra Kur'an'dan yine yakın anlama sahip "أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ" "أَعَزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ"³⁰ kavlini zikretmiştir.³¹ Bilmen göklerin ve yerin ordularının Allah'ın tasarrufunda olduğunu ifade eden âyetin³² tefsirinde ise "نُصِرْتُ بِالصَّبَاِ وَأُهْلِكْتُ عَادًا بِالدَّبُورِ"³³ hadisine yer vererek sabâ rüzgârının Resûlullah için bir rahmet ordusu, debûr rüzgârının da

²⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 62-63.

²⁵ Bk. Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 5, 6, 10, 13-14, 20, 24, 26, 29, 36, 52, 60-61, 67, 76, 84, 103-104, 112, 117, 133-134, 152.

²⁶ Bk. Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 10.

²⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 16, 22, 31, 50, 52, 55, 74, 76, 78, 120, 151.

²⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 8, 21, 30, 44, 45, 65, 132, 133, 134, 136, 137.

²⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 99-100.

³⁰ el-Mâide 5/54.

³¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 151.

³² el-Fetih 49/7.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Kusay Muhibbüddîn el-Hatîb (Kahire: Mektebetü's-selefiyye, 1400), "İstiskâ", 26.

Âd kavmi için bir azap ordusu vazifesi gördüğünü belirtmiştir.³⁴ Bilmen, sûrenin 21. âyetinin tefsirinde de bazı sahabe ve tâbiînin görüşlerinden istifade etmiştir. İlgili âyette Allah'ın mü'minlere henüz ele geçirmediikleri ganimetler vadettiği belirtilmektedir. Bilmen, sahâbeden İbn Abbâs (öl. 68/688),³⁵ tâbiînden de Mücahid (öl. 103/721), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve İbn Ebî Leylâ'nın (öl. 83/702) buradaki ganimetler ile müslümanların fethedecekleri Rum ve Fars beldeleri ile kıyamete kadar fethedecekleri diğer memleketlerin kastedildiğini söylediklerini nakletmiştir.³⁶

6. Bazı âyetlerin hususî nüzûl sebebinden bahsedilmiştir.³⁷ Örneğin Resûlullah Beytullâh'ı ziyaret ettiklerini ve burada tıraş olduklarını rüyasında görmüş ve bunu ashâbına anlatmıştı. Ashâb da sevinç ile birbirini tebrik etmişti. Ancak Hudeybiye anlaşması yapılarak geri dönmüş, o sene Kâbe'yi ziyaret mümkün olmamıştı. Üzgün olan sahâbîler, Hz. Peygamber'e gelerek rüyasının niye gerçekleşmediğini sormuşlar ve sûrenin 27. âyeti de bu soru üzerine nâzil olmuştur. Âyette ise Allah'ın, Resûlünün rüyasını sadık kıldığı, Allah dilerse emniyet içinde saçlarını tıraş edip kısaltarak hiçbir endişe duymadan Mekke'ye girecekleri bildirilmiştir.³⁸
7. Cenab-ı Hakk'ın muradına dair müfessirlerin farklı görüşleri olması durumunda bunlar tâdât edilmiştir. Bilmen bu görüşlerden hangisini tercih ettiğini veya kendi görüşünün ne olduğunu genellikle açıkça belirtmiştir.³⁹ Örneğin, sûrenin 16. âyetinde Hudeybiye seferinden geri kalan bedevîlerin ileride "cengâver bir kavim" (قَوْمٌ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ) ile cihada davet olunacakları ifade edilir. Bilmen âyette bahsi geçen zorlu kavim ile kimlerin kastedildiği konusunda farklı görüşler olduğunu belirtir ve bunları sıralar: i) Bedevîler Resûlullah döneminde kuvvetli bir kavim ile cihada davet olunmamıştır. Bunlar Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde savaşılan Müseylimetü'l-Kezzâb'ın kabilesi Hanîfeoğulları, Yermük savaşındaki Romalılar ve Kadisiye harbindeki İranlılardır. ii) Âyette bahsedilen kavmi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemleriyle ilişkilendirmek doğru değildir. Çünkü bedevîler zorlu Mute ve Tebük seferlerine de iştirak etmişlerdir. Bu kavmin kim olduğu belirsizdir. İslâm'ın kuvvetleneceğine işaret olması için o kavim böyle müphem ifade edilmiştir. iii) Bu davet Resûlullah hayattayken olmuştur. Zira Hayber'de ve Mekke'nin fethinde bedevîler

³⁴ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 44.

³⁵ Çalışma içinde yer verilen müelliflerin vefat tarihlerinde büyük oranda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'sinden yararlanılmıştır.

³⁶ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 99-100.

³⁷ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 35, 58, 133.

³⁸ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 127, 133.

³⁹ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 11-17, 37-38, 42-43, 53-55, 80-83, 98-100, 120, 129-130.

yer almışlardır. Nitekim Huneyn muharebesine de Hudeybiye'ye katılmayan Müzeyne, Cüheyne, Gıfar ve Eşca gibi kabileler iştirak etmişlerdir. Bilmen tercihinin son görüşten yana kullanmıştır.⁴⁰

8. Âyetlerin tefsirleri yer yer uzun bahisler altında dilbilim, siyer, fıkıh, hadis, kelim, felsefe ve ilmü'n-nefs gibi dinî ve aklî ilimlerin verileri ile desteklenmiştir.⁴¹ Örneğin sûrenin ilk âyetindeki “feth-i mübîn”den kastın Hudeybiye anlaşması olduğuna dair görüş, bu anlaşmanın müslümanlara ileriki süreçte ne gibi kazanımlar doğurduğuna dair İslam tarihi verilerinden yararlanılarak izah edilmiştir.⁴² Yine sûrenin 4. âyeti bağlamında imanın artıp artmayacağı meselesi kelim ilmi dairesinde değerlendirilmiştir.⁴³ Rüyanın mahiyetinden bahsedilirken de felsefe ve psikoloji ilimlerine müracaat edildiği görülmektedir.⁴⁴
9. Bilmen âyetin maksadını kuvvetli bir delil olmadıkça umumî olarak kabul etmiştir.⁴⁵ Örneğin, sûrenin ilk âyetindeki “fetahnâ” fiilinin nesnesi yani neyin fethedildiği âyette zikredilmediği için müjdelenen bu fethin, muayyen bir fetih olmayıp cihanşümül bir fütuhât silsilesinin kastedildiğini ifade etmiştir.⁴⁶
10. Bilmen âyetlerdeki nüktelerin tespitine ayrı bir özen göstermiştir. Nitekim bu hususun tefsirin en fazla öne çıkan yönlerinden biri olduğu söylenebilir.⁴⁷ Örneğin ona göre sûrenin ilk âyetinde “إِنَّا فَتَحْنَا” nazmında “ben” yerine “biz” denilmesinin hikmeti adet değil, azamettir. Müjdelenen fetihlerin genişliğine ve önemine işaret olup belâgat gereği böyle buyrulmuştur.⁴⁸ Bilmen, sûrenin 2. âyetinde belirtildiği üzere Feth-i mübîn'in Hz. Peygamber'in mağfîretine sebep olmasındaki hikmetin ise Resûlullah'ın emr-i ilâhî dairesinde hareket etmesi, düşmanların nice eziyetlerine katlanması, büyük bir mücahedeye atılarak hakkı ilâ uğruna büyük gayret sarf etmesi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ Ayrıca ona göre bu âyette Resûlullah'a zâhiren günah isnad edilmesinde bir nükte bulunmaktadır. O da peygamberlerin uluhiyet niteliklerini taşımadıklarına, beşeriyet ve kulluk ile muttasıf oldukla-

⁴⁰ Bk. Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 80-83.

⁴¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 11-12, 30, 53-55, 64-65, 93-94, 121-125, 133-137, 138-142.

⁴² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 11-12.

⁴³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 30.

⁴⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 133-137.

⁴⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 17, 42, 53-55.

⁴⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 17.

⁴⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 17-18, 18-19, 20, 23, 37, 40, 41, 43-44, 115, 128-129.

⁴⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 17-18.

⁴⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 20.

rına işaretten ibarettir. Çünkü günahattan bizzat münezzehe olmak uluhiyete mahsustur. Peygamberlerin masumiyeti zâtî değil, Allah'ın inâyet ve siyânetinin bir neticesidir.⁵⁰

11. Eserde âyetlerin dil ve belâgat özelliklerine dair doğrudan açıklamalar oldukça sınırlıdır.⁵¹ Örneğin sûrenin 15. âyetinde belirtildiği üzere Resûlullah ve Hudeybiye'de bulunan mü'minler Hayber'in fethi için sefere çıkacaktı. Hudeybiye'ye davet edildikleri halde katılmayanlar, ganimet elde edeceklerini kuvvetle muhtemel gördükleri için bu defa Hayber gazvesine katılmak istediler. Âyette onların bu savaşa katılmayacakları “قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا” ifadesi ile belirtilmiştir. Bilmen bu ifadenin “Bize ittibâ etmeyiniz” anlamında bir nehy (yasaklama) olduğunu, ancak “mübâlâğa” için nefiy (olumsuzlama) suretinde îrâd buyurulduğunu ifade etmiştir.⁵²
12. Bilmen bazı açıklamalarında Kur'an'ın i'câzına vurgu yapmıştır.⁵³ Örneğin Bilmen'e göre Fetih sûresinde müjdelenen fetihlerin gelecek süreçte bir bir gerçekleşmesi Kur'an'ın mucizevi bir kitap olduğunun göstergesidir.⁵⁴
13. Bilmen, tefsirinde sık sık âyetlerden mü'minlere yönelik dersler çıkarmıştır.⁵⁵ Örneğin, sûrede feth-i mübîn'in mağfîretine vesile olduğu ifade edildiği halde Resûlullah'ın Hudeybiye'den sonra ibadet ve taate daha fazla düşkün hale gelmesinden kulun Allah'ın ne kadar çok nimetine mazhar olursa o kadar çok hamd ve şükretmesi, ibadet ve taatte bulunması gerektiği dersi çıkarılmıştır.⁵⁶
14. Bilmen'in âyetlerin anlaşılması noktasında ilk anda zihinlerde işkâle yol açabilecek meseleleri ve tarihî açıdan bazı ihtilâflı mevzuları ayrıntılı bir şekilde izah ettiği görülmektedir.⁵⁷ Örneğin peygamberler ismet sahibi oldukları halde sûrede Resûlullah'ın geçmiş ve gelecek günahlarının affedilmiş olduğunun belirtilmesi sebebiyle Bilmen, bu günahın mahiyetinin ne olduğu konusuna özel bir bölüm açarak zihinlerde oluşacak soruları birkaç açıdan cevaplamıştır: i) Hz. Peygamber'in ezelden ebede günahattan korunmuş olduğunu beyan içindir. ii) Resûlullah'ın zaten mağfur ve masum olduğunun herkesçe bilinip tezahür etmesi içindir. iii) Hz. Peygamber'e isnad edilen günah, onun ümmetinden sadır olacak günahlardan kinayedir. Zira Resûlullah, ümmetine çok düşküdü. Onlardan bir günah sadır oldu-

⁵⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 23.

⁵¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 18-19, 24, 75.

⁵² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 75.

⁵³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 27, 48, 100.

⁵⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 27, 100.

⁵⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 20-21, 33, 37, 56, 59, 60, 70-71, 86.

⁵⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 20-21.

⁵⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 21-23, 25-26, 130-133, 142-143.

ğunda kendisi çok kederlenir, o günahın affi için Allah'a yalvarırdı. Yüce Allah bu âyetle ümmetinin mağfirete nail olacağını Resûlüne müjdelemiştir. iv) Burada kastedilen günah, Allah'a karşı hakikî bir isyan değil, daha evlâ olanın terk edilmesidir. Bedir gazvesinde esirlerin salıverilmesi, Tebük seferinde bazı kimselerin ordudan ayrılmasına izin verilmesi gibi zelle türünden şeylerdir. v) Peygamberlerin uluhiyet vasıflarını taşımadıklarını, beşeriyet ve kulluk vasıfları ile muttasıf olduklarına işaret içindir. Zira peygamberlerin günahlarından masumiyeti zâtî değildir, Allah'ın inâyeti ve koruması iledir.⁵⁸ Bilmen vuzuha kavuşturulması gereken bazı tarihî noktalara da temas etmiştir. Örneğin bazı tefsirlerde Allah'ın, Hz. Peygamber'i rüyası konusunda doğruladığından bahseden “لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ ...”⁵⁹ âyetinin Hudeybiye'den geri dönülmek zorunda kalınca münafıkların “Rüya ne oldu?” diye alaycı söylemleri üzerine nâzil olduğu ifade edilmiştir. Bu bilgidен Hudeybiye'de münafıkların da olduğu sonucu çıkmaktadır. Bilmen ise Hudeybiye seferine gerçekten münafıkların da iştirak edip etmedikleri meselesini soruşturmuştur. Özetle ifade edilecek olursa bu hususta Bilmen eğer Hudeybiye'de münafıklar da bulunsaydı, Rıdvân Bey'atı'na onların da katılmış olacaklarını ve dolayısıyla rızâ-i ilâhî ile onların da müjdeleneceklerini belirtir. Ancak ona göre münafıkların Allah'ın rızasına mazhar olmaları mümkün değildir. Dolayısıyla münafıklar Hudeybiye yolculuğuna katılmamışlardır.⁶⁰

15. Bilmen, âyetlerin tefsirlerini tamamladıktan sonra “Mânâ-i Tasavvufî/İşârât-ı Kur'âniye” başlığını açarak ilgili âyetten tespit ettiği işârî anlamları özlü olarak zikretmiştir. Bunu istisnasız sûrenin bütün âyetleri için yapmıştır. Bununla birlikte tefsirin geneli ile kıyaslandığında bu tasavvufî yorumların hem daha az bir yer işgal etmeleri hem de müfessirin verdiği önem açısından asıl olarak görülmeyip mevcut tefsir bilgilerine bir katkı kabilinden sunulduğu söylenebilir. Nitekim Bilmen de tasavvufî yorumlarını ilk defa kullandığı yerde şu notu düşmüştür: “*Âyat-ı Kur'aniye'den asıl murad elfaz-ı mübarekesinin kavaid-i lisaniye ve edebiye itibarile ifade ettiği manalardan ibarettir. Bunlar esastır. Mana-i tasavvufî ise bu elfaz-ı şerifenin ihtiva ettiği işaret ve letaif cümlesindedir. Esas manaya muhalif olan tasavvufî manalar ise bâttir.*”⁶¹ Bu yönüyle Bilmen'in Fetih sûresi tefsirini tasavvufî yorumlar içermekle birlikte, daha ziyade beyânî te'vile yönelik açıklamaların hâkim olduğu bir eser olarak nitelemek isabetli olacaktır. Bir başka ifadeyle Bilmen tasavvufî yorumlarını âyetlerin zâhir anlamlarına alternatif

⁵⁸ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 21-23.

⁵⁹ el-Fetih 48/27.

⁶⁰ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 130-133.

⁶¹ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 27.

olarak sunmamaktadır. Nitekim işârî tefsir literatürü de böyle bir iddia ile ortaya çıkmış değildir.

16. Bilmen'e göre Kur'ân'daki tekrarlar belli bir maksada yöneliktir. İnsanların dikkatlerini ilgili meseleye çekerler, birbirlerini tekit ederler. Hatta ilk nazarda tekrar gibi görünen bazı âyetler; yanındaki âyetlere, nüzûl sebebine ve içerdiği bazı kelimelere bağlı olarak başka bir hakikati de bildirebilirler.⁶² Örneğin Bilmen, göklerin ve yeryüzünün ordularının Allah'ın olduğunu ifade eden “وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ” ifadesinin sûrenin hem 4. hem de 7. âyetinde mükerreren yer almasını bu minvalde yorumlamıştır. Ona göre bu ifade ilk olarak bazı kabilelerin Hudeybiye yolculuğuna iştirak etmeyerek Resûlullah'ın teklifini reddetmesi üzerine Hz. Peygamber'i teselli etmek için gelmiştir. Allah'ın, Resûlüne nusret etmek için nice ordularının olduğu bildirilmiştir. İfadenin ikinci kullanılışı ise müşrik ve münafıkları tehdit bağlamında zikredilmiştir. Bilmen ilgili âyetin sonunda Allah'ın “azîz” olduğunun belirtilmesini de bu yorum için bir karine olarak değerlendirmiştir. Dolayısı ile Bilmen'e göre ifadenin ilk kullanılışı rahmet ordularını, ikincisi ise azap ordularını mutazamandır.⁶³

17. Bilmen sûrenin 10. âyetindeki “يَدُ اللَّهِ” ifadesini te'vil ederek, buradaki 'yed' (el) kelimesini Allah'ın kudreti, hıfz u himayesi ve hakimiyeti olarak yorumlamıştır ki bu, onun müteşâbihlerin te'vil edilebileceği kanaatinde olduğunu gösterir.⁶⁴

18. Fetih sûresi, açık hükümler ifade eden âyetler içermemektir. Bundan dolayı Bilmen'in fikhî görüşleri eserde gayet azdır. Bunların birinde Bilmen, eğer Hz. Peygamber ve ashâb-ı kirâm zorla Mekke'ye girseler idi o sırada Mekke'de bulunan hicrete imkân bulamamış mü'minleri bilmeden öldürebilecekleri, bundan dolayı da büyük bir vicdan azabına (مَعْرَةٌ) maruz kalacaklarından bahseden 25. âyetin tefsirinde; “مَعْرَةٌ” ifadesinin günah ve kefaretle ilgili tefsir edilmesinin Hanefî mezhebinin görüşüne uygun düşmediğini belirtmiştir. Zira ona göre böyle bir durum olduğunda bu kimselerin dâruharpte öldürülmüş olmaları ve durumlarının mücahitler tarafından bilinmemesi sebebiyle onları öldüren mü'minler günah ve kefaretle sorumlu tutulmazlar.⁶⁵

⁶² Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 43-45, 66.

⁶³ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 43-45.

⁶⁴ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 55.

⁶⁵ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 113.

19. Müfessir eserinde âyetlerin tefsiri yanında Bey‘atü’r-rıdvân’ın⁶⁶ yapıldığı ağacın durumu, Hudeybiye anlaşmasının içeriği, Hudeybiye’de münafıkların olup olmadığı, rüyanın mahiyeti ve kısımları, Mekke’nin Fethi, Mekke’nin savaşıla mı yoksa barış yoluyla mı fethedildiği, Hz. Peygamber’in yüksek kıymeti, mucizeleri ve ashâb-ı kirâmın fazileti gibi hususlarda yer yer bahisler açarak açıklamalar yapmıştır.⁶⁷
20. Bilmen’in üslubu günümüze göre kısmen ağdalı olsa da tefsirde sanatlarla süslü, edebî, selis bir dil kullanılmış,⁶⁸ eser Türkçe,⁶⁹ Farsça⁷⁰ (müfessir, Farsça beyitlerin tercümesini de zikretmektedir) ve Arapça⁷¹ şiirler ile tezyin edilmiştir.
21. Bilmen’in Fetih sûresi tefsirini kaleme alırken zengin bir literatüre dayandığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece tefsir olarak 30’dan fazla eserden iktibasta bulunulmuştur. Bilmen’in en çok yararlandığı tefsirler Ebû Hayyân’ın (öl. 745/1344) *el-Baḥru’l-muḥîṭî*,⁷² Taberî’nin (öl. 310/923) *Câmi’u’l-beyân*,⁷³ Fahreddin er-Râzî’nin (öl. 606/1210), *Mefâtîḥu’l-ğayb*,⁷⁴ Kurtubî’nin (öl. 671/1273) *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Ḳur’ân*,⁷⁵ Molla Gürânî’nin (öl. 893/1488) *Ġâyetü’l-emânî*,⁷⁶ Ebussuûd Efendi’nin (öl. 982/1574) *İrşâdü’l-‘aklî’s-selâm*,⁷⁷ İsmail Hakkı Bursevî’nin (öl. 1137/1725) *Ruḥu’l-beyân*,⁷⁸ Âlûsî’nin (öl. 1270/1854) *Rûḥu’l-me‘ânî*⁷⁹ ve Sıddık Han’ın (öl. 1307/1890) *Fethu’l-beyân*’dır.⁸⁰ Bunların

⁶⁶ Hicretin 6. yılında Hz. Peygamber ashâbıyla birlikte umre yapmak için Mekke’ye doğru yolculuğa çıkmış, ancak onların şehre girişine izin vermeyen müşrikler, Resûlullah’ın kendileri ile görüşmek için gönderdiği Hz. Osman’ı da hapsedmişlerdir. Ancak bu haber, mü’minlere Hz. Osman’ın şehit edildiği şeklinde ulaştıncı Hz. Peygamber bir ağacın altında ashâbından müşriklerle savaşmak üzere biat almıştır. Ashâb-ı kirâmın Resûlullah’a olan bu bağlıklarını haber alan müşrikler, Hz. Osman’ı serbest bırakarak anlaşma yapmak istemişlerdir. Neticede iki taraf arasında Hudeybiye anlaşması yapılmıştır. Hz. Peygamber ashâbıyla birlikte Medine’ye dönerken yolda Fetih sûresi nâzil olmuştur. Sürenin 18. âyetinde ağacın altında Hz. Peygamber’e biat eden mü’minlerden Allah’ın razı olduğu bildirilmiştir. Bundan dolayı söz konusu biat “Bey‘atü’r-rıdvân” olarak anılmıştır. (Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1404/1984), 2/602-604; İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-Nebevîyye*, thk. Mustafa es-Seka – İbrâhîm el-Ebyârî - Abdülhafız eş-Şiblî (Kahire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1981), 2/308-322; Mustafa Fayda, “Bey‘atür-rıdvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyaturridvan> [07.07.2021].)

⁶⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 92-93, 121, 130-133, 133-137, 138-143, 146-148, 155-156, 156-162.

⁶⁸ Örneğin bk. Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 3-4, 48-49, 155-156.

⁶⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 37, 41, 46, 50, 60, 64, 70, 71, 72, 101, 107, 156.

⁷⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 5, 21, 32, 33, 45, 53, 56.

⁷¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 94.

⁷² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 32, 37, 40, 81, 85, 90, 99.

⁷³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 61, 81, 92, 99, 130.

⁷⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 62, 82, 98, 99.

⁷⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 32, 99, 112, 121, 145.

⁷⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 61, 103, 132, 152.

⁷⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 40, 61, 98, 130.

⁷⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 29, 45, 94, 100, 112.

⁷⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 30, 37, 38, 40, 91, 103.

⁸⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 61, 93, 114, 142.

yanında Bilmen; Cessâs'ın (öl. 370/980) *Ah-kâmü'l-Kur'an*,⁸¹ Ebü'l-Leys'in (öl. 373/983) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-kerîm*,⁸² Râgıb el-İsfehânî'nin (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*,⁸³ Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*,⁸⁴ İbn Atıyye'nin (öl. 541/1147) *el-Muharreru'l-vecîz*,⁸⁵ Beyzâvî'nin (öl. 691/1292) *Envâru't-tenzîl*,⁸⁶ Neseffî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*,⁸⁷ Neysâbüri'nin (öl. 730/1329) *Garâibü'l-Kur'an*,⁸⁸ Hâzin'in (öl. 741/1341) *Lübâbü't-te'vîl*,⁸⁹ Tîbî'nin (öl. 743/1343) *Fütûhu'l-ğayb (Hâşiyetü'l-Keşşâf)*,⁹⁰ İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*,⁹¹ Alilyü'l-Mehâimî'nin (öl. 835/1432) *Tebşîru'r-rahmân*,⁹² Bikâî'nin (öl. 885/1480) *Nazmü'd-düer*,⁹³ Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *ed-Dürri'l-mensûr*⁹⁴ ve *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*,⁹⁵ Nahcuvânî'nin (öl. 920/1514) *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*,⁹⁶ Hatîb eş-Şîrbînî'nin (öl. 977/1570) *es-Sirâcü'l-Münîr*,⁹⁷ Emir Padişah'ın (öl. 987/1579) *Tefsîru sûreti'l-Feth*,⁹⁸ Sadreddinzâde Şîrvânî'nin (öl. 1036/1627) *Tefsîru sûreti'l-Feth*,⁹⁹ Allâmek Bosnevî'nin (öl. 1046/1637) *Tefsîru sûreti'l-Feth*,¹⁰⁰ İsmâil Konevî'nin (öl. 1195/1781) *Hâşije 'alâ Envâri't-tenzîl*¹⁰¹ ve Şevkânî'nin (öl. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr*¹⁰² adlı tefsirlerine de müracaat etmiştir.

⁸¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 80.

⁸² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 75.

⁸³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 76, 152.

⁸⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 69.

⁸⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 103.

⁸⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 16, 61.

⁸⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 29.

⁸⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 92, 121.

⁸⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 5.

⁹⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 152.

⁹¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 112, 137.

⁹² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 45, 50.

⁹³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 151.

⁹⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 21, 27.

⁹⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 133.

⁹⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 152,

⁹⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 14, 67.

⁹⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 18, 38, 53.

⁹⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 25, 91.

¹⁰⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 25.

¹⁰¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 40.

¹⁰² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 114.

2. Bilmen'in Tasavvufî Tefsir Konusundaki Yaklaşımı

Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* isimli eserine müfessirler hakkında tabakât bilgisi vermeden önce Kur'ân-ı Kerîm ve tefsir usulüyle ilgili kavramsal, tarihî ve metodik açıklamalar içeren üç bölüm eklemiştir.¹⁰³ Bilmen'in tasavvufî tefsir hakkındaki en net ve derli toplu açıklamalarını bu kısımda bulmak mümkündür. Öncelikle ifade etmek gerekir ki Bilmen Kur'ân ve tasavvuf ilişkisini mümkün görmekte ve bu ilişkiyi birkaç açıdan açıklamaktadır. Bunlardan biri Kur'ân'ın manalarının tüketilememesi, acâib ve letâifinin nihayet bulmamasıyla ilgilidir. Ona göre Kur'ân'ın latif ve mu'cizevî kelimelerindeki bu hakikatler ümmetin âriflerine açılabilir.¹⁰⁴ Yine Bilmen'in ilm-i mevhibe hakkındaki açıklamalarını da Kur'ân ve tasavvuf ilişkisiyle ilişkilendirmek mümkündür. Bilmen Kur'ân'ı tefsir için bilinmesi gereken ilimlerden birinin ilm-i mevhibe olduğunu belirtmiştir. Bu ilmin Allah'ın ihsan buyurduğu bir hâssa olduğuna dikkat çeken Bilmen; güzel amel, zühd ve takva ile kimi mü'minlerin ruhlarının bazı manevî bilgilere muttali olabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁵ Bilmen'e göre Kur'ân ve tasavvuf arasındaki münasebetin bir başka yönü ise tasavvufun en başat kaynağının Kur'ân-ı Kerîm olmasıdır. Tasavvufun nefis tezkiyesi ve manevî kurbîyet gibi hususlarla ilgilenen bir ilim olduğunu belirten Bilmen, Kur'ân-ı Kerîm'in fenâ, bekâ, kabz, bast, zâhir ve bâtin gibi tasavvufî tabir ve ıstılahları ihtiva etmesi hasebiyle tasavvufa kaynaklık ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Bilmen'e göre Kur'ân, aynı zamanda tasavvufun mi'yârı (ölçüt, kriter, kıstas)dır. Tasavvufî söz ve te'villerin meşruluğu ancak Kur'ân'a uygun olması ile mümkündür.¹⁰⁷

Bilmen'e göre tasavvufî tefsirler, tefsir literatürü içinde takip ettikleri usul ve serdettikleri bilgi ve mütalaaalar açısından ayrı bir yöntem (meslek) takip eden eserler olarak nitelenebilir.¹⁰⁸ Bu tür tefsir için "tefsîr-i işârî" tabirinin kullanıldığını ifade eden¹⁰⁹ Bilmen, tam bir ıstılahî tanım vermemekle birlikte Kur'ân'a dair tasavvufî açıklamaların âriflerin ve sülûk erbabının kalplerine açılan kudsî bilgi ve işaretler olduğunu,¹¹⁰ tasavvuf ehlinin Kur'ân'ın içerdiği lâhûtî hakikatleri, bazı gizli manevî işaret ve letâifi çıkarmak için himmet gösterdiklerini ve böylece mü'minlerin ruhlarını yüceltmeye çalıştıklarını ifade etmiştir.¹¹¹

¹⁰³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/9-161.

¹⁰⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/182, 186.

¹⁰⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/138.

¹⁰⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/56-57.

¹⁰⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/57.

¹⁰⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/185.

¹⁰⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/185.

¹¹⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/99, 182.

¹¹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/186.

Bilmen, tasavvuf ehlinin Kur'ân'daki birtakım işaretlerin keşfine dair açıklamalarını mümkün ve kıymeti haiz bulmakla birlikte bunları bağlayıcı olmayan, ilave yorumlar olarak görmektedir. Zira işârî tefsirin mahiyetine dair onun sıkça vurguladığı hususlardan biri, aslında Kur'ân'ın bu çeşit açıklamalarının bir tefsir değil, bir tür "te'vil" olduğudur. Yani tasavvuf neşvesi ile yazılan bu kitaplar Kur'ân'ın bazı işaret ve letâifinin tecellisine hizmet etmekle beraber hakikaten tefsirden sayılmazlar.¹¹² Bilmen'in tasavvufî tefsir konusundaki bu yaklaşımının Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ındaki açıklamalarla büyük oranda benzer olduğu söylenebilir. Zerkeşî de sûfilerin Kur'ân'ın tefsiri konusundaki sözlerinin tefsir değil, tilavet esnasında keşfettikleri manalar olduğunun söylendiğini belirtmiştir.¹¹³ Nitekim Bilmen de Fetih sûresi tefsirinde yer verdiği bu tür açıklamalar için "tefsir" tabirini kullanmamaya özen göstermiş, "mânâ-i tasavvufî" ve "işârât-ı Kur'âniyye" tabirlerini tercih etmiştir.¹¹⁴

Bilmen, işârî tefsir için bazı ölçütler olduğuna da dikkat çekmiştir. Ona göre tasavvuf adına söylenen her söz doğru değildir. Tasavvufun esas ölçüsü Kur'ân-ı Kerîm ve şer'î hükümlerdir. Kur'ân'ın, Sünnet'in, Şer'-i şerîfin açık hükümlerine uymayan söz ve te'viller batıl olup bunların gerçek tasavvufla ilgisi yoktur.¹¹⁵ Dolayısıyla Kur'ân'dan sûfilere açılan işaretler ancak Kitap ve Sünnet'in zâhirine aykırı olmamak şartıyla kıymet arz ederler.¹¹⁶ Nitekim Bilmen, müfessirin âyetin lügavî anlamını, hakikî delaletini dikkate almadan, kelamın siyak ve sibakına bakmadan, kendi felsefî düşüncesine yahut tasavvufî zevkine göre âyete mana vermesini âyetin manasını kendi anlayışına imâl etmek ve hatalı bir tefsir olarak nitelemiştir.¹¹⁷ Bilmen'e göre tasavvufî tefsirin geçerli olmasının şartlarından bir diğeri, yapılan işârî açıklamaların Kur'ân'ın asıl ve yegâne tefsiri olarak kabul edilmemesidir. Nitekim o, gerçek tasavvuf ehlinin, yazdıkları tefsirlerde pek çok kez âyetlerin lügavî anlamlarına dayalı tefsirlerine riayet etmek gerektiğini ifade ederek kendi tasavvufî açıklamalarının Kur'ân'ın sadece letâif ve işârâtından ibaret olduğunu itirafta bulduklarını belirtmiştir.¹¹⁸ Bilmen'in Kur'ân'ın işârî yorumları için gerekli gördüğü bir şart da ulaşılan manaları destekleyecek başka bir şer'î delil bulunmasıdır.¹¹⁹ Nitekim Bilmen, gerekli gördüğü bu kriterlere bağlı olarak bu çeşit tefsir kaleme alan kimseleri de iki kısma ayırmaktadır. İlki, Şer'-i şerîfin âdâb ve

¹¹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/99, 156, 185, 186.

¹¹³ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1408/1988), 2/178.

¹¹⁴ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 27.

¹¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/57. Bilmen işârî yorumların değerine dair aynı bakış açısını Fetih sûresi tefsirinde de daha önceden şu ifadelerle belirtmiştir. (Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 27).

¹¹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/99.

¹¹⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/156.

¹¹⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/156.

¹¹⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/186.

ahkâmına zâhîren ve bâtînen riayet eden hakikî tasavvuf ehli sûfilerdir. Bu kimseler, âyetlerin Arap dili açısından ifade ettiği anlamların murâd-ı ilâhî olduğuna ve ümmetin de bunlarla sorumlu olduğuna inanırlar, Kur'ân'ın ihtiva ettiği hakikatleri, manevî işaret ve latifeleri incelerler. Ulaştıkları bilgiler de Kur'ân'ın nazmından anlaşılan manalara aykırı olmayıp, diğer bir dinî delille desteklenebilir. Bilmen'in bahsettiği ikinci kısım kimseler ise dinin âdâb ve ahkâmını ihlal eden, malumattı sadece bazı tasavvufî ıstıhlara dair ezberden ibaret olanlardır. Bunların akidelerinde de sorunlar vardır. Tefsir diye yazdıkları eserler, selef ulemasından sahih bir nakille elde edilmiş bilgileri ihtiva etmezler. Naslara, dinî esaslara aykırıdır. Bundan dolayı bu tür kimselerin yazdıkları eserlere tefsir adı verilemez.¹²⁰

3. Bilmen'in Tasavvufî Yorumlarında Başvurduğu Yöntem

İşârî/tasavvufî tefsirin nasıl gerçekleştiği konusunda kaynaklarda iki yöntemden bahsedilmektedir. Bunlardan birine göre bu tür tefsir Kur'ân'ın bâtînî anlamını ortaya çıkarmaya yönelik olup Allah'ın bir lütfu olarak müfessirin kalbine doğan işaret ve ilhamlardan oluşur.¹²¹ Bununla birlikte güzel amel, zühd, takva, ibadete düşkünlük ve tefekkür gibi hasletler de müfessirin kalbinde âyetlerin manalarının inkişafına vesile olabilir. Bu münasebetle bu tür tefsire tasavvuf ehli kimselerin nail olabileceği ifade edilmiştir.¹²² İşârî tefsirin bu mahiyeti, bu tür tefsirin mevhîbî bir ilim olarak nitelenmesini mümkün kılmıştır.¹²³

İşârî/tasavvufî tefsirin elde edilme yollarından bir diğerinin "i'tibâr" yöntemi olduğu ifade edilmiştir. Bu yöntemle âyetin zâhir manası ile tasavvufî bir esas arasında benzerlik kurulmakta ve ilgili âyetin tasavvufî bir manaya delalet ettiği belirtilmektedir.¹²⁴ Bu açıdan bakıldığında ise işârî tefsirin, Kur'ân-ı Kerîm'in müfessirin dirayetine dayalı olarak tasavvuf ilmi dairesinden yorumlanması olduğu söylenebilir.

Ömer Nasuhi Bilmen'in Fetih sûresi tefsirinde yer verdiği tasavvufî manaların hangi yöntemle elde edildiği konusunda müfessirin sarîh bir beyanı bulunmamaktadır. Dolayısıyla müfessi-

¹²⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/186.

¹²¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/138.

¹²² Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2/78; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1424/2003), 2/261; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/138; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 19; Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isari-tefsir> (07.07.2021); Abdülhamit Birşık, "Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#1> (07.07.2021).

¹²³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/138.

¹²⁴ Bu yöntem hakkında bk. Mahmut Ay, "İşari Tefsirde İtibar/Analoji Yöntemi", *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algulama*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012) 2/730-734; a.mlf., "İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2012), 102-103.

rin keşf veya ilham yoluyla bu manalara ulaştığını tespit etmek zor görünmektedir. Zira bu türden bir bilgi edinme yolu subjektif bir tecrübeye dayanmaktadır. Bununla birlikte Bilmen'in söz konusu açıklamalarının üslup ve içeriği üzerinden bir yorum yapılabilir. Bu durumda ise onun bu yorumlarının itibâr yöntemi ile elde edildiğini söylemek mümkündür. Zira âyetlerden çıkarılan işaretlerde/manalarda âyetlerin sarîh anlamları ile tasavvuf ilminin kavram ve konuları arasında açık bir benzerlik takibi yapıldığı görülmektedir. Bazı örneklerle daha açık olarak ifade etmeye çalışırsak; örneğin Bilmen bazı âyetlerde söz konusu benzerliği kelimenin kök anlamı üzerinden kurmuştur. Söz gelimi, «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا»¹²⁵ “Muhakkak biz sana apaçık bir fetih nasip ettik.”¹²⁵ âyetinin tefsirinde “Fetih”ten ne murad edildiğine dair çeşitli görüşler aktarır: 1. Hudeybiye antlaşması. 2. Mekke'nin fethi. 3. İslamiyet'in maddî ve manevî sahalarda başarıya nail olması. 4. Romalıların Farslılara galip gelmesi. Bilmen ise âyette bahsedilen fethin bu manalardan hepsine şamil olduğu kanaatinde. Ona göre âyette fethin tasrih edilmemesi müjdelenen şeyin muayyen bir fetih olmayıp cihanşümül bir fütuhât silsilesi olduğuna işaret etmektedir.¹²⁶ Bilmen'in bu âyetten çıkardığı tasavvufî mana ise Allah'ın cemâl ve celâl sıfatlarının tecellisi ile Hz. Peygamber'in kalbini pek mükemmel bir şekilde açmasıdır.¹²⁷ Görüldüğü üzere burada “Fetih” kelimesinin kökeninde “açmak” anlamının bulunması sebebiyle âyette tasavvufî bir konu olan kalbin manevî bakımdan açılmasına işarete bulunulduğu çıkarımı yapılmıştır.

Bilmen çoğunlukla ise dış dünyada var olan şeyleri manevî âlemde de bulunduğu kabulünden hareketle âyetlerden işari yorumlar çıkarmıştır. Örneğin Bilmen'in açıklamalarına göre, «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَرْتَدُّوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا»¹²⁸ âyetinde özetle Allah, Hudeybiye sürecinde mü'minlerin kalplerine bir sekinet indirerek korku ve heyecanlarını gidermiştir. Bu sekinetin gayesi inananların imanlarının kat kat daha da yükselerek kuvvet kazanması ve kemal mertebesine ermesidir.¹²⁹ Göklerin ve yerin bütün kuvvet, asker ve orduları Allah'ın kudreti altındadır. Onları var ve idare eden Allah'tır. Eğer dilerse bu kuvvetler ile Hz. Peygamber'e vadettiği fetih ve yardımı vücuda getirecektir.¹³⁰ Allah her şeyi layıkı ile bilip takdir eden, icad ve idare buyurandır. Âlemin her bir parçasındaki sanat, letafet, hikmet ve maslahat onları yaratanın ne kadar hakîm olduğunun en güzel delilidir.¹³¹ Bilmen âyetin sarîh anlamına dayalı bu izahlarının ardından ise âyetin işaret ettiği tasavvufî manalardan bahsetmiştir. Ona göre

¹²⁵ el-Fetih 48/1.

¹²⁶ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 11-17.

¹²⁷ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 27.

¹²⁸ el-Fetih 48/4.

¹²⁹ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 28-29.

¹³⁰ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 31-32.

¹³¹ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 33.

Allah muvahhid kullarının kalplerini hikmet ve inâyetinin nurları ile feyizlendirir. Bunun amacı, onların en saf itikada ve hakikatleri müşâhedeye nail olarak ilme'l-yakîn mertebesinde ayne'l-yakîn mertebesine yükselmeleridir. Allah'ın kudsî nurlardan ve ruhanî yardımlardan ibaret nice yardım orduları vardır. İhlas sahibi kullarını mücahede ve mükâşefe sahalarında bu rahmet orduları ile destekler. Bütün mülk ve melekût alîm ve hakîm olan Zât-ı ehadiyyetindir.¹³² Görüldüğü üzere burada kalbin korku ve heyecandan yatışması, kalbin inâyet nurları ile feyizlenmesine; imanın kuvvet kazanması, kişinin manen ilme'l-yakîn mertebesinde ayne'l-yakîn mertebesine yükselmesine; mü'minlerin dış dünyadaki maddî mücadeleleri sırasında gök ve yerin orduları ile teyid edilmesi, kalp âlemindeki manevi mücahede ve müşâhedelerinde ruhanî ordular ile teyid edilmesine benzetilmiş, Allah'ın sadece dış dünya için değil, melekût âlemi için de alîm ve hakîm olduğu ifade edilmiştir.

Bilmen'in bazı açıklamaları da tasavvufî ön kabullerden hareketle yapılmış işârî yorumlardır. Örneğin o, "Ta ki Allah Teâlâ senin evvel ve âhir günahını afv ü setretsin, üzerindeki nimetini de tamamlasın ve seni doğru bir yola iletsin."¹³³ âyetini zâhirî açıdan Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'in geçmiş ve gelecek bütün günahlarını bağışlaması, örtmesi;¹³⁴ hakkındaki nimetini en üst dereceye erdirmesi, ona dünyevî ve uhrevî nimetler lutfetmesi;¹³⁵ onu peygamberlik ve devlet başkanlığı görevlerinde muvaffak kılması¹³⁶ olarak tefsir etmiştir. Bilmen'in bu âyetteki işârî manayı ise tasavvufta varlık iddiasının günah olarak telakki edilmesi ile marifet ve müşâhedenin en kıymetli nimetler addedilmesinden hareketle tespit ettiği görülmektedir. Nitekim ona göre bu âyette Allah'ın, Resûlullah'ın ervâh ve eşbâh âlemlerindeki varlığından ibaret olan günahını vahdet feyzi ile örtmesi, Resûlullah'ı nübüvvet ve velayet cihetiyle gaybî hakikatlere muttali kılmak suretiyle en yüksek mertebeye erdirmesi, o mertebeden de cihana kemâlât ifâza etmesine muvaffak kılması ve ona devamlı surette hakkı müşâhede, mu'cize izharı, kevnî hadiselerin ancak Allah'ın dilemesi ile meydana geldiğini müşâhedeye istidat verme ihsanlarında bulunması¹³⁷ gibi manalara işaret olunmuştur.

4. Bilmen'e Göre Fetih Sûresi'ndeki Tasavvufî Manalar

Ömer Nasuhi Bilmen, Fetih sûresinin yirmi dokuz âyetinin her birinden birtakım işârî anlamlar tespit etmiş, bu da eserde bahse değer bir tasavvufî içeriğin yer almasını sağlamıştır. Aşağı-

¹³² Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 34.

¹³³ el-Fetih 48/2.

¹³⁴ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 19-20.

¹³⁵ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 23.

¹³⁶ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 24.

¹³⁷ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 27-28.

da bazı muhteva birliklerine göre Bilmen'in âyetlerden çıkardığı tasavvufî manalardan bahsedilecektir.

4.1. Nefisle Cihad

Tasavvuf anlayışında nefsin süflî ve kötü isteklerine, heva ve arzusuna karşı direnilmesi, onunla mücadele edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu da nefsin bir düşman olarak algılanmasına yol açmıştır. Nefse karşı yapılan bu mücahede; fiziki düşmanla savaşın küçük cihad, nefisle yapılan savaşın ise büyük cihad olduğuna dair Resulullah'a nispet edilen bir rivayete¹³⁸ dayanılarak 'cihad-ı ekber' olarak nitelenmiştir.¹³⁹ Yine “وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ”¹⁴⁰ (Bizim uğrumuzda mücahede edenlere gelince, onları yollarımıza mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır.) âyeti bu manevî cihada işaret olarak yorumlanmıştır.¹⁴¹

Ömer Nasuhi Bilmen'in Fetih sûresinden istinbat ettiği tasavvufî manaların merkezî noktasını da işte bu nefisle mücahede meselesi işgal eder. Bilmen nefisle mücahedenin gerekliliği, bu mücahede için Allah'ın yardımının önemi, nefsiyle mücahede edenlerin elde edecekleri manevî ödüller ve nefsinin arzularının peşinden gidenlerin birtakım manevî cezalarla karşılaşacakları gibi hususlarda âyetlerden çıkarımlar yapmıştır:

Bilmen'e göre nefis-i emmâre¹⁴² insanoğlunun kuvvetli ve büyük bir düşmanıdır. Özellikle şehvî arzularıyla meşgul avare kimselerin onunla muharebe etmesi gerekir. Mü'minler eğer bu mücahedeğe girişirlerse türlü türlü marifet ve tecellilere nail olabilecekler, ancak bunun aksine nefisleri ile mücahededen kaçınıp da şehvât ile oyalanırlarsa ilâhî mükâfâtın mahrum olacaklardır.¹⁴³ Bilmen nefsinin heva ve heveslerinin peşinde koşan, kendi şehvetlerinin sonuçlarına ve nefislerinin eğilimlerine bağlanıp kalmış kimseleri Hz. Peygamber'in gösterdiği manevî yoldan ayrılan bir kısım kaba ruhlar olarak nitelemiştir.¹⁴⁴

¹³⁸ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Ĥafâ ve müzîlül-İlsbâs*, nşr. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed (b.y., Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, ts.), 1/481-482. Bu konuda dayanan hadislerden birisi de “Senin en büyük düşmanın iki yanın arasında (seni kuşatan) nefisindir.” rivayetidir. (Aclûnî, *Keşfü'l-Ĥafâ*, 1/168.)

¹³⁹ Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, terc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Hikmet Neşriyat, ts.), 3/17-18, 150; Süleyman Ulu-dağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nefis#1> (23.08.2021).

¹⁴⁰ el-Ankebût 29/69.

¹⁴¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 193.

¹⁴² Nefis-i emmâre, kötülüğü emreden nefis anlamına gelir. Bedenî tabiata eğilim gösteren, dünyevî lezzetleri ve hissî şehvetleri emreden, kalbi süflî yöne doğru çeken, şerlerin ve kötü ahlâkın kaynağı olan bir kuvvet olarak tarif edilmiştir. (Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1424/2003), 334.)

¹⁴³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 83.

¹⁴⁴ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 67.

Bilmen bu bağlamda nefis-i emmârenin pençesinden korunmanın ancak Allah'ın inâyeti ile mümkün olacağı tespitini yapmıştır. Ona göre Allah'ın yardımına mazhar olmak ise tevhid ehli için bir hikmet alameti, tevekkül ve teyakkun yolunda bir başarı vesilesidir.¹⁴⁵ Yüce Allah'ın muvahhid kullarının kalplerine hikmet ve yardımının nurlarını ifâza etmesi ile mü'minler sahih bir inanca ve hakikatleri müşâhedeye nail olarak ilme'l-yakîn mertebesinden ayne'l-yakîn¹⁴⁶ mertebesine yükseleceklerdir.¹⁴⁷ Nefis-i emmâre ile mücadele neticesinde arınmış bir ruha sahip olacaklardır. Bu mertebeye gelmiş kimseyi ise nefsanî hevesler ve şeytanî temâyüller saptıramayacaktır. Zira bu, Allah'ın mukarrebûndan olan kulları için cari olan bir sünnettir.¹⁴⁸

Bilmen, nefisle yapılan bu mücadele esnasında nefsin tamamen imhasının uygun olmadığına dair ilgili âyetlerden bir çıkarımda bulunmuştur.¹⁴⁹ Yani riyâzet gibi çeşitli nefsi terbiye usulleri ile cimrilik, hırs, gazap, korkaklık ve şehvet gibi hasletlerin imhası hikmete uygun değildir. Çünkü bu tür hasletler ilâhî feyizleri kabul edebilir özellikte olup cömertlik, kanaat, hilm, cesaret ve muhabbet gibi yüce hasletlere dönüşebilirler: Örneğin surenin 25. âyetinde Hudeybiye'den Mekke'ye girmeleri engellenen mü'minlerin eğer savaş yolu ile Mekke'ye girmeyi tercih etselerdi, henüz tanımadıkları bazı müslümanları da katletme durumunda kalabilecekleri, bundan dolayı da vicdan azabına düşürülecekleri anlatılır. Bilmen ilgili âyeti tasavvufî açıdan şöyle anlamlandırmıştır:

Ey melekâtı kudsiye! Eğer o kuvayı nefsaniye arasında tehzib ve tahsine mazhar olan bazı hasletler bulunmasa idi, eğer sizin bilmeksizin o hasletleri riyazat ve mücadele esnasında imha ederek bu yüzden bir ahlâkî nakisaya uğramanız melhuz bulunmasa idi elbette gayreti ilahiye tecelli eder, o kuvayı şeriyeyi mahv ve perişan eylerdi. Fakat hikmeti ilahiye buna meydan vermedi. Ta ki o kuvvetler arasında bulunup kabulü füyuzata müstait olan buhl, hırs, gazap, cibânet, şehvet gibi bir kısım hasletleri Cenabı Hak; sehavet, kanaat, halim, şecaat, muhabbet gibi âli hasletlere tebdil etsin, bunları da o yüksek, mühezzeb melekeler zümresine ilhak eylesin.¹⁵⁰

Bilmen ayrıca nasıl ki körlük, topallık yahut hastalık gibi mazeretleri sebebiyle fizikî cihada katılamayanlar mazur sayılıyorsa, nefislerine karşı şevk ve heyecan içinde riyazet ve mücadele

¹⁴⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 101.

¹⁴⁶ İlme'l-yakîn ve ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn ile birlikte kesin bilginin basamaklarını ifade etmek üzere kullanılan kavramlardır. İlme'l-yakîn, delile dayalı olarak bir şeyin mahiyetine dair elde edilen şüpheye mahal bırakmayan kesin bilgi olarak tanımlanabilir. Kesin bilginin ilk aşamasıdır. Diğerleri ise ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîndir. Özellikle sûfiler ilme'l-yakîn'i aklî ve naklî ilimleri delilleri ile bilen âlimlerin derecesi olarak görmüşler; dış tecrübeye dayalı ayne'l-yakîn ile iç tecrübeye dayanan hakka'l-yakîn mertebelerini mükâşefe ve müşâhedeye mazhar olan peygamberler ve velilere hasrederek ondan üstün tutmuşlardır. (Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, 234; Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, hazırlayan: Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 179; Yusuf Şevki Yavuz, "İlme'l-Yakîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmel-yakin> [07.07.2021].)

¹⁴⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 34.

¹⁴⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 107.

¹⁴⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 116.

¹⁵⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 126.

yolunu takip etmek isteyen salıkların, bazı ruhanî hal ve engeller sebebiyle bu manevî mücahedede ilerleyememeleri durumunda onlar için de manevî bir sorumluluk terettüp etmeyeceğini belirtmiştir. Zira bu kimseler de aynı fizikî bir düşmana karşı yapılan savaşa mazeretleri sebebiyle katılmayanlar gibi ruhsat sahibidirler.¹⁵¹

Görüldüğü üzere Bilmen'in Fetih sûresinden tespit ettiği tasavvufî manalara göre nefis ile mücahede manevî kemâl açısından büyük öneme sahiptir. Nefsinin arzularına teslim olmadan Allah'ın yardımına sığınarak onunla mücahedeye girişenler yakînî bir imana erişecekler, nefsi emmâre de artık bu kimseleri saptıramayacaktır. Bu noktada Bilmen'in aşırı riyazet yoluyla gazap ve şehvet gibi hasletlerin imhasının hikmete uygun olmadığı, bunların cesaret ve muhabbet gibi âlî hasletlere dönüşebileceğine dair açıklaması dikkat çekmektedir.

4.2. Manevî Nimetler ve Cezalar

Ömer Nasuhi Bilmen, Fetih sûresinin pek çok âyetinin tasavvufî açıdan manevî mükâfât ve cezalara işaret ettiği tespitini yapmıştır. Onun çıkarımlarına göre Allah Teâlâ ibadet ve nefisle mücahede edenlere ganimet mesabesinde manevî mükafatlar bahşedecek,¹⁵² kendisine ve resûlüne gizlide ve açıkta itaat içinde olanları marifet ve hakikat feyizleri ile mükafatlandıracaktır.¹⁵³

Bilmen, Fetih sûresinin 18 ve 19. âyetlerinde bahs-i geçen Bey'atü'r-ırdvân'a katılan mü'minlerin nail olacakları manevî nimetlerden bahisle; mâsivâdan uzaklaşarak fenâfillâh¹⁵⁴ mertebesine erişmek için Hz. Peygamber ile ahitte bulunan mücahidleri Allah'ın rıdvân devletine mazhar kıldığını, yani onlardan razı olduğunu ifade etmiştir. Zira Allah bu mü'minlerin kalplerindeki temiz imanlarını bilmiş ve hikmet pınarlarını onlara açmıştır. Onlar artık beşerî kusurları yüzünden manevî derecelerini kaybederek sükûta uğramak korkusundan emindirler. Allah onları pek çok mükâşefeye de nail etmiştir. Bu kimseler ileride de büyük mükâşefe ve tecelliler elde edeceklerdir.¹⁵⁵

Bilmen'in sûreden tespit ettiği bir diğer nimet ise vuslattır. Bu, özellikle ihlaslı kulların erişebileceği bir nimettir. Allah, ihlas sahibi kullarını her tarafından rıza pınarı akan vuslat cennetlerine erdirecek, onların fani varlıklarını rahmet perdesiyle örtterek onları vahdet nurlarına daldıracak-

¹⁵¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 87.

¹⁵² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 77.

¹⁵³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 87.

¹⁵⁴ Fenâfillâh tabiri Allah'ta fânî olmak anlamına gelir. Allah'a yaklaşmanın en ileri derecelerinden biri olarak kabul edilir. Kulun kendi sıfat ve vasıflarından sıyrılıp Allah'ın sıfatlarına (zâtî sıfatlar hariç) benzemesidir. Kulun kendisini bir hiç olarak görerek faaliyet şuurunu kaybetmesi, onun yerine Allah'ın kaim olmasıdır. Kul Yüce Allah ile o kadar meşgul olur ki benlik şuurunu kaybeder. Onun yerine Allah geçer. (Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 216-219.)

¹⁵⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 94-95.

tır.¹⁵⁶ İşte Hz. Peygamber ve ona tabi olan mü'minler her türlü endişeden emin, ayrılık korkusundan beri ve bütün beşerî bağlardan kurtulmuş olarak Allah'ın dilemesi ile emân yurduna vasil olacaklardır. Yine Bilmen, Yüce Allah'ın Resûlullah ve mü'minlere ebediyet âlemindeki bu vuslattan önce dünyada da risâlet ve velâyeti ihsan buyurduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷

Bilmen, nefsiyle mücahede içinde olanlara bir mükâfât olarak birtakım manevî nimetler bulunduğu gibi nefsinin heva ve arzularına teslim olmuş kimseler için de manevî cezaların olacağını belirtmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, aslında bir gölge misali yok olup gidecek varlıklarına güvenerek isyan içinde olan ruhları, hicran azabı ile cezalandıracak, rıdvân nimetinden mahrum edecektir.¹⁵⁸ Kendisine ve Resûlüne gizlide ve açıkta itaat göstermeyenleri hicrana mazur bırakacak,¹⁵⁹ bu kimseler ibadet ve mücahede ehlinin nail olacağı manevî mükâfâta erişemeyeceklerdir.¹⁶⁰

4.3. Manevî Ordular

Fetih sûresinde iki defa göklerin ve yeryüzünün ordularının Allah'ın olduğu ifade edilmiştir.¹⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen ilgili âyetleri tefsir ederken bütün kuvvet ve orduların Allah'ın kudreti altında olduğunu, hepsinin Allah tarafından yaratılıp idare edildiğini, bu orduların büyüklüğünün ve gücünün insanoğlunun tasavvurlarının çok üstünde olduğunu, bunlardan herhangi birisi ile Hz. Peygamber'e vadettiği fetih ve nusreti vücuda getirip düşmanlarını mağlup edebileceğini ifade etmiştir.¹⁶² Bilmen ilgili âyetlerin bu tefsirine ilave olarak bahsi geçen orduları tasavvufî açıdan da manevî ordular olarak izah etmiştir.

Bilmen'e göre Allah'ın kudsî nurlardan ve ruhânî yardımlardan ibaret olan nice orduları bulunur. İhlas sahibi kullarını mücahede ve mükâşefe sahalarında bu rahmet orduları ile destekler.¹⁶³ Örneğin âriflerin kalplerinin semasında yaşayan yüce faziletler, gafillerin fitratının zeminini kaplayan nefsânî hasletler Allah'ın birer ordularıdır. Birinci tür ordular irfan ehlini desteklerken ikinciler âsileri cezalandırırlar:

¹⁵⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 38.

¹⁵⁷ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 143.

¹⁵⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 46.

¹⁵⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 87.

¹⁶⁰ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 77.

¹⁶¹ el-Fetih 48/4, 7.

¹⁶² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 34, 46.

¹⁶³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 34.

Âriflerin semai kalbinde yaşayan âlî faziletler, gaflet sahiplerinin zemini fitretini kaplayan nefsanî hasletler, Zatı Hakk'ın birer ordularındır. Birinci kısım ordular, irfan ehlini teyide müvekkel birer rahmet ketibesidir. İkinci kısım ordular da tuğyan ehlini tenkile memur birer azap taliasıdır. (...) ¹⁶⁴

4.4. Hz. Peygamber'in Yüce Şahsiyeti

Fetih sûresinin pek çok âyetinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kadr ü kıymetinin büyüklüğü ve çeşitli vasıfları belirtilip ona verilen nimetlerden bahsedilir. ¹⁶⁵ Ömer Nasuhi Bilmen ilgili âyetleri zâhîr anlamları itibariyle tefsir ettikten sonra bu âyetlerden Resûlullah'ın diğer yaratılmışlar karşısındaki üstün konumu ve Allah'ın ona mahsus nimetleri gibi hususlarda birtakım tasavvufî çıkarımlar yapmıştır.

Bilmen'in açıklamalarına göre Hz. Peygamber'in mahlukat içindeki yüceliğinin en önemli gerekçesi, onun ruhunun bütün kâinattan önce yaratılmış olmasıdır. Böylece Resûlullah, varlıkların yaratılış silsilesinin nasıl gerçekleştiğine, esrar ve acabine şahit olmuş, beşeriyet için mukadder olan saadet ve felaketleri anlamıştır. ¹⁶⁶ Yani Hz. Peygamber ruhlar âleminden beri bizzat Resûl-i Kibriyâ'dır. ¹⁶⁷ Çünkü onun bu mazhariyeti bütün yaratılmışların henüz varlığa gelmedikleri bir ana denk gelmektedir. İşte böylece o, kâinatın yaratılışına da vesile olmuş ve hikmet gereği Allah tarafından bütün bir beşeriyete gönderilmiştir:

Hakikî varlık yalnız hüviyeti subhaniyesine muhtas olan zat, o feyyazı kerimedir ki, bütün mükevvenattan evvel habibinin ruhu nevvarını şuhud âlemine getirmiş ve onu bir feyzi rüşd ile mahzı hakikat olan bir düsturi hikmetle bütün beşeriyete meb'us kılmıştır. (...) ¹⁶⁸

Görüldüğü üzere buralarda Bilmen “hakikat-i Muhammediye/nûr-i Muhammedî” fikri çerçevesinde açıklamalar yapmaktadır. Bu nazariyeye göre Allah'ın ilk yarattığı şey Hz. Muhammed'in (as) ruhudur. Vahdet-i vücûd anlayışında da “Mutlak Varlık”ın taayyün ettiği ilk mertebe için hakikat-i Muhammediye tabiri kullanılır. Bilmen'in açıklamalarıyla örtüştüğü üzere Hz. Muhammed'in nurunun yaratılması, varoluşun başlangıcı olarak kabul edilir. Bütün mahlûkât bu hakikatten yaratılmıştır. Dolayısıyla nûr-i Muhammedî âlemin varlık sebebidir. ¹⁶⁹

¹⁶⁴ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 46.

¹⁶⁵ el-Fetih 48/1-3, 8-9, 26-29.

¹⁶⁶ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 50-51.

¹⁶⁷ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 162.

¹⁶⁸ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 148.

¹⁶⁹ Ahmed Avni Konuk, *Füüsûs'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, hazırlayanlar: Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999), 1/95; İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 24; Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat-i-muhammediye> (15.07.2021). Ayrıca bk. Mahmut Ay, “İşârî Tefsir-

Resûlullah'ın şanının yüceliğini gösteren hususlardan biri de varlık/beşeriyet bağından sıyrılarak fenâfillâh ve bekâbillâh¹⁷⁰ mertebelerine ermiş olması, Hakk'ın kemâlât ve tecelliyâtına nâiliyetidir.¹⁷¹ Çünkü onun yüce fitratındaki ruhî kemâlât ve ahlâkî faziletler Allah'ın cemâl ve celâl sıfatlarına mazhardır.¹⁷² Allah'tan ona ilham ve feyizler tecelli etmiştir.¹⁷³

Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in ervâh ve eşbâh âlemlerindeki¹⁷⁴ varlığından ibaret olan günahını vahdet feyzi ile örtterek, Resûlullah'ı vahdaniyetinin nurlarına koymuştur. Böylece onu nübüvvet ve velâyet yönünden gaybî hakikatlerden haberdar kılmak suretiyle en yüksek tekâmül mertebesine erdirmişdir. Devamlı surette müşâhedeğe, mu'cizeler izharına muvaffak kılmıştır.¹⁷⁵ Dünyada iken risâlet ve velâyeti ihsan buyurmuştur.¹⁷⁶ Resûl-i Ekrem'i "nasr-ı azîz"¹⁷⁷ muvaffak kılmak için ona hiçbir peygamberin nail olmadığı pek hayırlı bir ümmet ihsan etmiş, ashâb-ı güzîninin kalplerini metanetin ve yiğitliğin birer tecelligâhı eylemiş, semâvî ve arzî kuvvetleri onların hizmetine vermiştir.¹⁷⁸ Resûlullah her türlü endişeden emin, hicran korkusundan beri ve bütün beşerî bağlardan kurtulmuş olarak Allah'ın dilemesi ile emân yurduna vasıl olacaktır.¹⁷⁹

4.5. Zahid ve Müttakî Görüntüsü Sergileyen Riyakârlar

Ömer Nasuhi Bilmen, Fetih sûresinin Kureyş ile çarpışmaktan korkarak Hudeybiye seferine icabet etmeyen bazı bedevîlerin samimiyetsiz bahanelerinin anlatıldığı 11. âyetinden birtakım tasavvufî manalar çıkarır. Bilmen'in açıklamalarına göre heva ve heveslerinin peşinde koşanlar, Hz. Peygamber'in gösterdiği manevî yoldan ayrılan bir kısım kaba ruhlar, kendi şehvetlerinin so-

lerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2010), 77-120.

¹⁷⁰ Bekâbillâh, Allah ile bâkî olmak demektir. Fenâfillâh mertebesinin bir üstüdür. Kulun Allah dışındaki her şeydan gafil bir hale bürünmesi, ne kendi varlığını ne de halkı hissedememesi neticesinde Allah'a iyice yaklaşması, İlahî tecellilere mazhar olmasıdır. Allah'ta fenaya eren kulun Hakk ile bâkî olmasıdır. (Kuşeyrî, *er-Risâle*, 160-162; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 218-219.)

¹⁷¹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 56-57, 143.

¹⁷² Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 162.

¹⁷³ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 143.

¹⁷⁴ Ervâh ve eşbâh âlemleri ile vahdet-i vücûd anlayışındaki varlık mertebelerinden ikisi kastedilir. Âlem-i ervâh, ruhlar âlemi anlamına gelmekte olup eşyanın henüz madde ve terkiib halini almadığı, şekil, renk, zaman ve mekândan mücerred, basit bir cevher halinde olduğu mertebedir. Bu mertebede her bir ruh ancak kendisini, kendisinin mislini ve Allah'ı müdriktir. Âlem-i eşbâh ise benzerler âlemi demektir. Buna âlem-i misâl de denir. Ruhlar âlemi ile cisimler âlemi arasındaki feyzin vasıtasıdır. Âlem-i ervâhtaki her bir şeyin cisimler âleminde bürüneceği suretin bir benzeri misâl âleminde zâhir olur. Burada da varlık nûrânî ve latîftir, el ile tutulmaz, parçalara ayrılmaz. Örneğin rüyâda görülen suretler bu âlemdendir. (Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1/67, 110-111. Ayrıca bk. Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, 25-26; Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), 249-150.)

¹⁷⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 27-28.

¹⁷⁶ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 143.

¹⁷⁷ el-Fetih 48/3.

¹⁷⁸ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 27-28.

¹⁷⁹ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 143.

nuçlarına ve nefislerinin eğilimlerine bağlanıp kalmış kimselerdir. Ne var ki bu kimseler mücahede yolundan geri kaldıkları için bahaneler üretirler ve istiğfar etmeleri gerektiğini kabul etmezler. Bu kimselerin marifet iddiası da riyakârcadır; hakikî değildir, sözde kalmıştır. Ne var ki zâhirde kendilerini zühd ve takva ehli olarak gösterenler içlerindeki kiri saklayamazlar. Çünkü Allah onların amellerini, her türlü hallerini ve kalplerindeki gizli her şeyi kemaliyle bilmektedir.¹⁸⁰

4.6. Esmâ-i İlâhiyenin Tasavvufî Anlamları

Ömer Nasuhi Bilmen'in Fetih sûresindeki bazı âyetlerin sonlarında yer alan esmâ-i ilahîyenin de tasavvufî anlamlarını zikrettiği görülmektedir. Söz gelimi ona göre “şehîd” ism-i şerîfi, Allah'ın Resûlullah'ın bütün varlıklardan önce yarattığı ruhunun kâinatın yaratılmasına vesile olduğuna şâhid olması anlamına gelir.¹⁸¹ Yine “hakîm” ismi Allah'ın inâyet tecellilerinin her birinin bir hikmete dayanması,¹⁸² “kadîr” ismi Allah'ın nihayetsiz tecellilere kudretinin yetmesi,¹⁸³ “alîm” ismi de Yüce Allah'ın her şeyin istidadını hakkıyla bilip herkese durumuna göre feyzini ihsan buyurmasıdır.¹⁸⁴

Sonuç

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin her ikisini de idrak eden Ömer Nasuhi Bilmen, âlim kişiliği ile öne çıkmıştır. Gerek eserleri gerekse Diyanet İşleri Başkanlığı ve eğitim-öğretim kurumlarındaki görevleri ile genel olarak toplumun ve özellikle de yükseköğretim öğrencilerinin dinî ve kültürel açıdan yetişmesine katkı sağlamıştır. Cumhuriyet döneminin önemli tefsir çalışmalarında da onun imzası vardır. Bilhassa *Büyük Tefsir Tarihi* adlı eseri geniş kapsamı ile tefsir usulü ve tarihi alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Günümüzde de alanının önemli kaynakları arasındadır. Bilmen, bütün ömrünün birikimi mesabesinde olan *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* adlı 8 ciltlik tam tefsirinde ise geniş tefsir malumatını özlü bir üslupla Türk toplumuna takdim etmiştir.

Bilmen'in tefsir alanındaki bir diğer kıymetli eseri, İstanbul'un 500. fetih yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı Fetih sûresi tefsiridir. Bilmen'in tefsirciliğine yönelik araştırmalarda yeteri kadar dikkate alınmamış bu eser, esasen onun tefsir alanındaki yüksek ilmî gücünü daha açık gösterir. Sekiz ciltlik tam tefsirinde daha ziyade genel toplum kitesini hedefleyerek icmalî açıklamalar ortaya koyan Bilmen, bu müstakil Fetih sûresi tefsirinde tefsir alanındaki maharetini sergileme

¹⁸⁰ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 62.

¹⁸¹ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 148.

¹⁸² Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 95.

¹⁸³ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 101.

¹⁸⁴ Bilmen, *Sure-i Fetih Türkçe Tefsiri*, 126.

imkânı bulmuştur. Türkçe, Farsça ve Arapça şiirlerle ilgi çekici hale getirilmiş akıcı ve sanatlı üslubu, surenin bütün âyetleri arasındaki münâsebetlerin dikkatle belirlenmesi, farklı görüşlerin tâdât edilip müfessirin kendi tercih veya görüşünü delil ve sebepleriyle açıklanması, lügavî ve ıstılâhî açıklamaların zenginliği, çeşitli bahisler açılarak yorumların dilbilim, siyer, fıkıh, hadis, kelam, felsefe ve ilmü'n-nefs gibi dinî ve aklî ilimlerin verileri ile desteklenmesi, âyetlerin ihtiva ettiği nükte ve hikmetlerin hassasiyetle tespiti, âyetlerden çıkarılan derslerin sıralanması, müşkil mana ve meselelerin izahı ve zengin bir tefsir literatürüne dayanılması gibi hususlar eserin temayüz eden yönleri olarak zikredilebilir.

Bilmen bu eserinde öncelikle her bir âyeti zâhir anlamı üzerine ayrıntılı olarak tefsir etmiş ardından da ilgili âyetten tespit ettiği tasavvufî manaları “Mânâ-i Tasavvufî” başlığı altında zikretmiştir. Nitekim Bilmen’in Fetih sûresi üzerine kaleme aldığı bu tefsirin en orijinal yönünü bu işârî anlamlar oluşturur. Kanaatimizce Bilmen, işârî manaları itibâr yöntemi ile elde etmiş olmalıdır. Zira o, âyetlerin sarîh anlamları ile bazı tasavvufî hal ve durumlar arasında benzerlik esasına dayalı bağlantılar kurmuştur. Örneğin, sarîh anlamı itibarıyla fiziki düşmanla cihad sonucu gerçekleşen fetihten bahseden âyetlerin nefisle yapılan cihadın neticesi olarak kalbin açılmasına (fethi) işaret ettiğini belirtmiştir. Yine âyetlerde zikri geçen nimet ve cezaları marifet, feyiz, mükâşefe, müşâhede, vuslat, fenâfillah ve rıza makamlarına nâiliyet gibi manevî nimetler ile rızadan mahrumiyet ve hicrân gibi manevî cezalara benzeterek yorumlamıştır. Hz. Peygamber’in davetine icabet etmeyecek Hudeybiye seferine katılmayıp çeşitli bahaneler öne süren bazı bedevî kabileleri, zühd ve takva ehli görüntüsü sergileyen riyakâr sahte sûfilere benzetmiştir. Bilmen’in bu tür yorumlarının *Büyük Tefsir Tarihi* adlı eserinde ortaya koyduğu tasavvufî tefsire yönelik çerçeveye uygun olduğu söylenebilir. Nitekim Bilmen âyetlerin işârî/tasavvufî yorumlarını Kur’ân’ın hakikî bir tefsiri olarak görmemekte, birtakım ilave işaret ve letâif olarak değerlendirmektedir. Bilmen’in Fetih sûresinden bu tür işaretleri çıkarırken de aynı hassasiyete sahip olduğu görülmektedir. Zira o, âyetlerin tasavvufî manalarından bahsettiği ilk yere şu notu düşmüştür: “*Âyat-ı Kur’aniye’den asıl murad elfaz-ı mübarekesinin kavaid-i lisaniye ve edebiye itibarıyla ifade ettiği manalardan ibarettir. Bunlar esastır. Mana-i tasavvufî ise bu elfaz-ı şerifenin ihtiva ettiği işaret ve letaif cümlesindedir. Esas manaya muhalif olan tasavvufî manalar ise bâtıldır.*”¹⁸⁵ Dolayısıyla Bilmen’in âyetlerin dil zeminindeki tefsirini esas aldığını, Kur’ân’ın işârî yorumlarını hakikî bir tefsir olarak görmediğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte o, âyetlerden tespit edilecek tasavvufî manaların tefsirlerde bulunmasını sakıncalı görmemiş, aksine faydalı bularak bizzat kendisi bu tür yorumlara bir zenginlik kabilinden eserinde yer vermiştir. Son olarak

¹⁸⁵ Bilmen, *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri*, 27.

ise eserde “feyz” ve “tecellî” kavramlarının sıkça yer alması yanında “hakikat-i Muhammediye” anlayışından ve “vücûd mertebeleri”nden bahsedilmesinin Bilmen'in vahdet-i vücûtu terminolojisi kullandığını göstermesi açısından dikkat çektiği ifade edilmelidir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

ŞÜKRÜ MADEN

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzâli'l-ilsbâs*. Nşr. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed. b.y., Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, ts.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Ay, Mahmut. “İşari Tefsirde İtibar/Analoji Yöntemi”. *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 2/730-734. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012.
- Ay, Mahmut. “İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2012), 59-110.
- Ay, Mahmut. “İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediye Anlayışı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2010), 77-120.
- Berberoğlu, Şerife. *Ömer Nasubi Bilmen ve Tasavvufî Görüşleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Bilmen, Ahmet Selim. *Ömer Nasubi Bilmen: Hayatı Eserleri Anılar*. İstanbul: Bilmen Basımevi, 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Alisi ve Tefsiri*. İstanbul: Nesa Basın Yayın, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Sure-i Fethin Türkçe Tefsiri İtilâ-i İslâm ve İstanbul'un Tarihçesi ve Fethi*. İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1953.
- Bırışık, Abdülhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07.07.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir#1>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. Nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Kusay Muhibbüddîn el-Hatîb. Kahire: Mektebetü's-selefiyye, 1400.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rifât*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1424/2003.
- Demirci, Mehmet. “Hakikat-i Muhammediye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15.07.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat-i-muhammediye>
- Dumlu, Ömer. “Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsiri Halk İçin mi Yazıldı?”. *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*. 1/159-168. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

2007.

Ertuğrul, İsmail Fennî. *Vahdet-i Vücd ve İbn Arabî*. Haz. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Fayda, Mustafa. "Bey'atürrihvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07.07.2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/beyaturridvan>

Gazzâlî. *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. Terc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Hikmet Neşriyat, ts.

Günay, Bektaş. *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsîri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Hâşimî, Yâkût. *el-Müfessirü't-Türkî 'Ömer Naşûhî Bilmen ve Menbecubû fî Tefsîrihî Tefsîri'l-Çur'âni'l-Kerîm ve Me'ânihî'l-Âliye bi'l-Luğati't-Türkiyye*. Katar: Câmîatü Katar Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

https://katalog.idp.org.tr/arama?author_name=%22%C3%B6mer+nasuhi%22&order_by=matc_h (Erişim 27.06.2021).

Işık, Ayhan. "İstanbul'un İkinci Müftüsü Ömer Nasûhî Bilmen (1883-1971)". *Ağa Kapısından Şeyhülislâmlığa: İstanbul Müftülüğü*. Ed. Ayhan Işık - Kâmil Büyüker. Ankara: TDV Yayınları, 2019), 173-183.

İbn Hişâm. *es-Sîratü'n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekâ - İbrâhîm el-Ebyârî - Abdülhafız eş-Şiblî. Kahire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1981.

Kılıç, Mahmut Erol. *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Konuk, Ahmed Avni. *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. Hazırlayanlar: Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.

Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. Hazırlayan: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07.07.2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/isari-tefsir>

Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nefis#1> (23.08.2021).

Vâkîdî. *Kitâbü'l-Megâzî*. Thk. Marsden Jones. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1404/1984.

Yaran, Rahmi. “Bilmen, Ömer Nasuhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07.07.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bilmen-omer-nasuhi>

Yavuz, Yusuf Şevki. “İlme'l-Yakîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07.07.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmel-yakin>

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1424/2003.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kitâb*. Nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1408/1988.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilü'l-İrfân*. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.